

LEVANDE HEBREISKA I NORDEN PÅ 1500–1700-TALEN

Tapani Harviainen

Helsingfors universitet

Hebreiskan blev ett dött språk i början av 200-talet eKr, då de sista emigranterna från Judéen dog i exil - i Galiléen och annorstädes. Romarna hade fördrivit dem efter det misslyckade Bar Kokhba upproret, och Judéen var det sista området där hebreiskan, den så kallade Mishna-hebreiskan (לשון חז"ל) användes som talspråk.

Ändå blev hebreiskan enbart ett *halvdött* språk: det var i dagligt bruk i de judiska bönerna, i synagogorna och i studium. Dessutom skrev judarna poesi och senare också prosa på hebreiska. Men det gjorde även andra lärda.

När Christianus Bartholdi Ruuth från Viborg i Karelen blev dekorerad med titeln *Artium liberalium magister* - dvs blev magister - vid Rostocks universitet i Tyskland den 12 juli år 1584, utgav hans studiekamrater två festskrifter dagen till ära. Sex vänner skrev sina dikter på latin, Olavus Martini, sedermera ärkebiskop i Upsala, skrev på grekiska, men herr Nicolaus Botniensis kontribuerade med den följande texten:

שירת שמחת אשירה לידידי
ומזמורים מזמר ליחידי
גילה-לי עליך כרישטיאניס¹
ואותך לעולם לא אבוס
כי יראת יהוה היא לפניך
וגם מצות אדוני באזניך
על כן למדת דברי כחמים²
ובנת את כל אמרי ישרים
ועתה קום ושוב אל ארצך
התהלך בשלום אל בית מולדתך
למען תיסר שם אוילים
ולמדת אותם לבאות אלילים
כי תורת יהוה נר ילדים
ופקדי אדוני דרך נערים

På svenska lyder denna flytande, stiliga dikt så här:

'En glädjesång vill jag sjunga till min vän
och psalmer lovsjunger jag till min ende.
Fröjd finner jag i dig, Kristianus,
och dig skall jag aldrig underskatta.
Ty Herrens fruktan är framför dig
och även Herrens påbud i dina öron.
Du har nämligen lärt dig de visas ord

¹ I st f נוס.

² Tryckfel *pro* חכמים

och uppfattat alla de redligas bud.
Och stå nu upp och återvänd till ditt land,
vandra i fred till ditt födelsehem,
för att tukta där de oförnuftiga
och lära dem att förakta avgudar.
Sannerligen är Herrens lag barnens ljus
och Herrens order de ungas väg.'

Bägge *dramatis personæ* blev betydande män till sitt hemlands ära: nio år senare blev Nicolaus Olavi Botniensis ärkebiskop i Upsala; han dog år 1600. Christianus Bartholdi Ruuth, son till borgmästaren i Viborg Bertil Jönsson, var rektor vid katedralskolan i sin födelsestad Viborg under tjugo år - till 1604. Där tuktrade han säkerligen oförnuftiga elever och lärde dem att förakta avgudar. Tyvärr vet vi inte mera om hans kunskaper i hebreiska. I alla fall hade Nicolaus Botniensis studerat sin hebreiska utmärkt väl, bättre än de flesta av sina efterföljare inom den levande hebreiskan.

Efter reformationen var det ända till slutet av 1700-talet normalt att alla kultiverade personer hade studerat hebreiska, grekiska och latin. Citat på hebreiska och grekiska förekommer i nästan var och en dissertation. De som ytterligare ett steg längre ville demonstrera sin lärdom skrev sina avhandlingar helt och hållet på grekiska eller hebreiska - i stället för det vardagliga latinet.

Ännu mer elegant var det att skriva dikter på dessa heliga språk. Det fanns två typer av litteratur där dessa prestationer kunde blomstra: (1) det hörde till saken att dekorera akademiska dissertationer med dedikationer och gratulationer som tillägnades preses-professorn, respondenten eller mecenaten, och (2) på ett motsvarande sätt skrevs dikter och andra festtexter i tillfälleskrifter för bröllop, tjänstenomineringar, ankomstfestligheter, jordfästningar osv. Snart kom också andra semitiska språk, dvs arameiskan, syriskan och arabiskan in i bilden.

Vid de svenska universiteten utgavs flere disputationer som var skrivna helt och hållet på hebreiska. År 1649 försvarade värmlänningen Jordan Edenius en dissertation som heter על המשיח - *Om Messias*; Edenius blev Rector Magnificus vid Upsala universitet 1663 och avled i lungrot 1666³. Johannes Florander var respondent för על העולם הנמצא - *Om den existerande världen* år 1650; två av hans vänner skrev sina gratulationer på hebreiska. Under samme Laurbergius' tid disputerades med en dissertation på hebreiska ytterligare tre gånger. Ändå var Laurbergius (prof. 1643-1659) inte den mest ärorike representanten för semitistik i Sverige. Enligt K.U. Nylander var »hans språk så felaktigt, att en gång teologerna framstälde svåra anmärkningar mot hans 'Logica hebræa' för de skamliga bockar han begått både mot hebreiskan och latinet. Hade ej några dugtiga lärjungar hållit studiet uppe, så skulle det väl alldeles råkat i förfall.« Dryckenskapen och bristen på disciplin var Laurbergius' svagheter. Till slut drog han sig tillbaka till ett pastorat i sitt hemlandskap Värmland⁴. Ändå presiderade han för 43 dissertationer⁵.

³ *Uppsala ärkestifts herdaminne*. Första delen (Upsala 1842), s. 218-219.

⁴ *Semitiska studier i Sverige under flydda tider*, *Ny svensk tidskrift*, 1889, (s. 179-208, 329-368), s. 197.

⁵ Joh. Henr. Lidén, *Catalogus disputationum, in academiis et gymnasiis Sveciæ, atque etiam, a Svecis, extra patriam habitaram, quotquot huc usque reperiri potuerunt* (Upsaliæ 1778), s. 301-394. Se också *Uppsala ärkestifts herdaminne* (ovan not 3), s. 356. Johan Laurbergius omnämns inte av Sten Lindroth i sin *Svensk lärdomshistoria a* (Stormaktstiden. Södertälje 1975/1989).

De finska universiteten kan inte erbjuda en motsvarighet till Laurbergius' prestationer. Aldrig har man presenterat en dissertation på hebreiska i Finland. Om andra nordiska länder kan jag inte yttra mig mera detaljerat.

För denna kartläggning av levande hebreiska på 1500-1700-talen har jag systematiskt använt enbart två bibliografiska källor. Dessa är Jorma Vallinkoskis *Turun Akatemian väitöskirjat 1642-1828 - Die Dissertationen der alten Universität Turku (Academia Aboënsis) 1642-1828* (Helsinki 1962-1969)⁶ och *Personskrifter hänförande sig till Finland 1562-1713 - Bibliografisk förteckning* av Toini Melander (Helsingfors 1951)⁷. Vallinkoskis katalog innehåller alla dissertationer som blev presenterade vid Åbo Akademi från år 1642 - dvs grundandet av universitetet - till och med 1828, året för universitetets flytning från Åbo till Helsingfors. Toini Melander har i sin förteckning samlat samtliga personskrifter skrivna av eller rörande personer födda i Finland eller personer, vilka vid sin död innehåft fast anställning i Finland, samt skrifter rörande personer, vilka under en viss period av sitt liv varit bosatta i Finland (I, s. 5). Vallinkoski och Melander upptecknar alla tillägg som förekommer i dessa skrifter och de omnämner språk på vilka dessa hyllningar är skrivna. Med stöd av dessa utmärkta källor har det varit ganska obesvärligt att samla ihop de texter som våra förfäder skrev på hebreiska eller andra semitiska språk till glädje och ära för sina kolleger. Fastän katalogerna *hänför sig* till Finland var tidsperioden mera internationell, och därför förekommer talrika svenskar bland dessa skribenter. Visserligen skrev även danskar och norrmän motsvarande texter, men de uppenbarar sig endast sporadiskt i detta material.

Såvitt jag vet är Vallinkoskis och Melanders kataloger enastående i sitt slag i Norden⁸. Rörande detta slags hebreiska samt andra semitiska språk *som hänför sig till Finland*, har jag för avsikt - i samarbete med kyrkohistorieprofessorn Simo Heininen - att utarbeta en engelskspråkig publikation som skulle innehålla texterna, deras översättningar, filologiska kommentarer samt upplysningar om skribenterna, festföremålen och den historiska kontext som dessa texter hör till.

Det finns sammanlagt 68 texter på hebreiska eller andra semitiska språk i Vallinkoskis och Melanders förteckningar, 34 i vardera. De kortaste texterna består av ett par rader, de längsta av halvannan sida. 55 texter står på hebreiska, sex är på syriska, fyra på arameiska, två på arabiska och en är skriven av Æschillus Petreus på »rabbinska« dvs talmudisk-aramaiska.

Endast tre syriska dikter har tryckts med de syriska bokstäverna, i alla andra används det hebreiska alfabetet. Det är därför som Vallinkoski och Melander ett par gånger felaktigt har identifierat språket som hebreiska i stället för syriska eller judisk-aramaiska.

Hittills har jag kunnat finna och kopiera 60 texter. Åtminstone av fyra är »intet bevarat exemplar numera känt«, såsom Melander skriver.

Den äldsta hebreiska texten i *personskrifterna* är Nicolaus Botniensis' vackra dikt, vilken jag framställde ovan. Den nyaste dikten i Melanders katalog har skrivits i Åbo år 1711. Melanders katalog sträcker sig till 1713, året för Åbo Akademis överflyttning till Sverige på grund av den stora ofreden och Åbos erövring av ryssarna. Fil.lic. Pirkko Lilius håller på att lägga sista handen vid sin avhandling, vilken berör språkvalet i tillfällighetsskrifterna under åren 1700-1749. Hon har vänligen informerat mig om att hon inte har påträffat ytterligare texter på orientaliska språk under denna period.

⁶ Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter 30.

⁷ Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter XXII.

⁸ Prof. Per E. Ridderstedt har nyligen i Lund kombinerat ett parallellt datorindex, som tycks redan stå till förfogande för de orientalister som önskar förbereda en beskrivning över levande hebreiska vid de svenska universiteten. Jag önskar tacka fil. dr. Pirkko Lilius för detta besked.

De orientaliska gratulationerna och dedikationerna blev på modet i *dissertationerna* mycket senare, men å andra sidan försvarade de sin ställning längre - så åtminstone i Finland. Majoriteten av dem hör till 1700-talet. Den äldsta texten utgavs 1697, och den senaste skrevs enligt Vallinkoski av Henricus Arenius till hans faders ära år 1807 på arameiska. Det är möjligt att även färskare avhandlingar innehåller motsvarande semitiska hyllningar, vilka ändå inte har kommit till min kännedom.

I alla fall är det uppenbart att man kan finna hebreiska texter också i andra publikationer, vilka inte ingår i de ovannämnda katalogerna. Ett exempel på detta är Johannes Gezelius den Äldres grammatik i hebreiskan som han utgav i Dorpat (Tartu) i Estland år 1647. I hela boken förekommer Gezelius' namn endast i slutet av den hebreiska dedikationen till den svenske skalden och vetenskapsmannen Georg Stiernhielm (1598-1673) och namnet står skrivet med hebreiska bokstäver.

De lärde som skrev hebreiska eller arameiska här i Norden mötte i sitt arbete flere svårigheter som motsvarar Ben-Yehudas och hans kollegers problem, när dessa önskade återuppliva det hebreiska språket vid det senaste sekelskiftet. De led brist på ord och idiom och måste skapa nya uttryck. Det var ganska enkelt att plocka upp fraser och även fullständiga satser ur Gamla testamentet. Men där finns inte sådana viktiga ord som *dissertation*, *biskop*, *professor*, *universitet*, *student*, *diplom*, eller *respondent*. Inte heller kunde den senare rabbiniska hebreiskan bistå mycket i detta hänseende. Både Ben-Yehuda och hans judiska och kristna föregångare måste skapa nya termer. Alla tillgrip de analoga lösningar: de gav nya betydelser åt gamla ord eller bildade nya former av gamla rötter. Den efterbibliska hebreiskan och arameiskan utgör en tredje källa.

Således heter en dissertation i våra texter *pilpul*, och verbet *pilpel* betyder då naturligtvis *disputare*. Ett litterärt verk i allmänhet är också *pilpul*. *Mattan* 'en gåva' står även för en dedikation, *hadar* eller *hadrat* hänför sig till dekorerings med en akademisk titel och *segan* syns vara 'en biskop'. Vad är universitet? Det är *yešiva*, och professor då förstås *roš hay-yešiva*. En student heter *bahur*. Och vad betyder *mešiv*? Han som ger svar är ingen annan än respondenten.

Bibliska ord och idiom är vanliga, ett sådant är t ex נפת צופים, men skribenterna utnyttjar också utombibliska och arameiska källor på ett förvånande skickligt sätt. Mishnahebreiskan i samband med det bibliska språket är ett typiskt fenomen. Bara några exempel ur Mishna-ordförrådet: genetivexponenten של är i allmänt bruk, på samma sätt pronomen ו, סמוך i betydelsen 'orderad', הכתיר i betydelsen 'att kröna' i stället för det bibliska 'att omringa', רבי är en lärare och inte en ledare. Tempussystemet i verben baserar sig helt och hållet på Mishnahebreiskan. Ändå står *infinitivus absolutus* högt i gunst. Arameiska uttryck och former förekommer ofta, t ex חד 'ett', שמשא 'solen', חקל יחור 'Herrens åker', och man använder arameiskan fritt bland de hebreiska texterna. באהלי הנוצרים är ett friskt uttryck för 'i de kristnas tält'.

Ibland är stilen rätt barock, och de lärda söker gärna efter sällsynta ord som de själva knappast begrep. Antagligen skapade några av dem även nya ord: t ex ett annars okänt ord מיתתן i betydelsen 'död' förekommer två gånger i dessa texter. Men andra hyllningar på latin och grekiska är språkligt mycket likartade.

Naturligtvis finns det också tryck- och språkfel i dessa texter, och ibland är det svårt att skilja dem åt. Bruket av artikel syns ha varit en gåta: man skriver utan vidare: *bat-torat 'elohim*, *had-dodi* och *lē-ha-'adon*⁹. Genus kunde missleda också dåförtiden, så t ex *shelosha pe'amim*. 'Städerna' heter några gånger felaktigt *'irim*, 'min bror' på syriska *'akhi* med ett vokaliserat

⁹ Ändå hör typen *lē-ha-'adon* till den normala *medeltida* hebreiskan där artikeln *ha-* inte försvinner efter prepositionerna *bē-, kē-, lē-*; det är den arabiska adstraten (med **li-l-rabb*) som är ansvarig för detta skenbara fel.

i-suffix, och attributen kan stå - kanske för stilens skull - före sitt huvudord: נתן לך רבים חלקים 'gav dig många andelar'. Men det var inte så allvarligt. Festföremålen fick sin hyllning och det var huvudsaken.

I det följande kommer jag med ett litet urval av olikartade texttyper. Diakritiska tecken motsvarar original.

Eskil Petraeus (1593-1657), den blivande professorn och biskopen i Åbo, skrev en gratulation till äran av den unge magistern Jonas Erici Dryander (blev 1638 kyrkoherde i Värnamo, d. 1650) i Rostock år 1627, men han var inte tillfreds med *en* dikt, utan skrev den samma fyrradningen på hebreiska, *chaldaicæ*, *syriacæ*, *arabicæ* och *rabbinicæ*, samt en annan text på grekiska. Den semitiska dikten lyder så här på hebreiska - alla semitiska dikter är tryckta med de hebreiska bokstäverna:

דודי יונה ביום הדרתך
ואני גם שמח בעבורך
פי במישרים לקחת הדרת לך
אל שדי הוא ימלא לך כל רצונך

'Min vän, Jonas, på din dekoreringsdag
är också jag glad över dig,
ty med rättvisa har du mottagit dekoreringen som hör dig till.
Gud den Allsmäktige må uppfylla allt du önskar.'

Johannes Gezelius den Yngre (1647-1718), superintendent i Narva, återkom 1689 till Åbo för att hjälpa sin fader, biskopen Johannes Gezelius den Äldre. Dagen till ära utgav Christophorus Claudii Alanus (han blev rektor vid Uleåborgs skola och kyrkoherde i li) en festskrift *Finnonia Triumphans seu Applausus Festivus*. Däri hälsade han den berömde sonen till den berömde biskopen med den följande praktfulla dikten på hebreiska. Här presenteras endast en del därav. Efter ΘΕΟΣ-vinjetten följer tilltalet:

יהוהנן גצאליוס הבן היוחנן

δι' Αναγρ'

הצליח נא יהוה חנון בסגנינו:

Vad är idén med denna vokation? Samma bokstäver som står på den första raden - på svenska 'Johannes Gezelius, sonen till Johannes' - förekommer på nytt i en annan ordning (di' anagrafēn) även på den andra raden och nu betyder dessa bokstäver 'Giv framgång, o barmhärtige Herre, till våra biskopar'!

Efter titeln שיר פשוט ומרובה (‘en enkel sång i *merubba*’- versmått¹⁰) fortsätter Alanus:

בְּשָׂמִים בְּלִתֵּי שְׂמֵשׁ
לְחַיָּה לֹא יוּכַל רָמֵשׁ
אֲנֹשׁ אֶז הוֹלֵךְ בְּחֶשֶׁךְ
וְנָחַשׁ אֶת בְּלִתֵּי נֶשֶׁךְ
וְכֵן קָהַל בְּלִתֵּי רַבִּים
עַדֵּת אֶל בְּלִתֵּי אֱלֹהִים

¹⁰ Jag är tacksam för Ulf Haxens interpretation av *merubba*'.

Osv.

'Om himmelen vore utan sol,
kunne djuren icke leva.
Då skulle människan gå i mörker
och ormen skulle bita i hennes fötter.
Likaså när församlingen är utan lärare,
Guds menighet utan ledare:....'

Följande text står i prosaform. När Gabriel Skragge blev *Orientalium et Græcæ Linguarum Professor* vid *Academia Gustaviana Carolina* i Dorpat (Tartu) år 1693, lyckönskade Johannes Methers (*Carel.Sved.* 'svensk-karelen') honom med synnerligen hövliga ord som börjar så här:

אדוני אדיר ונכבד מאד
אשר ברוח שפתיך יאיר תבל

'Min ädle och mycket ärorike herre,
du som upplyser jordens krets med dina läppars ande!
Och han avslutar:

אמן יהיה כדברי אמן: ואני הנני כי אהיה בכל עת
אדוני אדיר מאד
עבד מצניע לך

'Amen, må det ske såsom mina ord lyder, amen. Och jag, se, skall varje stund vara,
o min mycket ädle herre,
en ödmjuk tjänare till dig.'

Inte utan skäl blev senare även Johannes Mether professor.

Johannes Cajanus var prost i Paltamo nära Kajana 600 km norr om Åbo. Han var en lärd man och berömd över hela landet. Cajanus dog 1703, men hans minnesskrift - huvudsakligen på finska - utgavs först tre år senare. Bland de talrika lamentationerna finns även en lång dikt i Kalevalaform av Erick Swahn. Den hebreiska dikten blev skriven av Andreas Degermann, kollektor vid Åbo katedralskola (1672-1752) och den ivrigaste odlaren av hebreiska, arameiska och syriska i de finska personskrifterna. Hans motto är Andra Timoteusbrevet 4, vers 7: »Jag har kämpat den goda kampen, jag har fullbordat mitt lopp, jag har bevarat tron.« Från denna bakgrund skriver han följande rader vilka har en klar nytestamentlig ton, fastän Degermann saknar exakta motsvarigheter till de nytestamentliga termerna:

מלכמה טובה ערכתי
כי כל צררי נצחתי
כליל קצה כליתי
לכן עטרה חתייתי
מיד יהיה בשמים
שיתן בדינה ימים
עליון אלהים גאלנו
ששמו יהוה צדקנו
מפליט ממות נפשנו

'Ett gott krig har jag kämpat,
ty jag har kuvat alla mina fiender,
jag har fullbordat ett perfekt slut.

Därför har jag emottagit en krona
från Herren i himmelen,
han som stämmer haven inför rätta.
Den Högste, Gud, vår Återlösare,
som heter »Herren vår rättfärdighet«,
befriar våra själar från döden.'

Det sista exemplet är det yngsta, från år 1807. Henricus Arenius (1780-1818), *filius obedientissimus* - den lydigaste sonen - skrev denna dedikation på arameiska *patri benignissimi* - till sin nåderikaste far Johannes Arenius (1749- 1817). Detta hände när Henricus Arenius presiderade för Gabriel Fortelius' dissertation om Maimonides' traktat *De sepultura animalium, veteribus Hebræis usitata, breviter enucleans* ('Om begravning av djur, enligt de forna hebréernas sätt, kortfattat belyst'). Så här lyder Henriks vackra dikt:

סב אב בחסדו
ית פלפול די אנא
מקדיש לך אידנא
מן שפירות לבא:
שאל אנא מן אלהא
לך כל טוב בארענא
ובתר פטירא ישוי על רישך
כלילא דקודשא ליקר לך:

'Tag emot, fader, med vänlighet
detta verk som jag
tillägnar dig denna stund
av hjärtats godhet.
Jag ber Gud
om allt det bästa på vår jord för dig,
och efter hädanfärden må Han sätta på ditt huvud
den heliga kronan dig till ära.'

* * *

Vad är nyttan av en hobby som det här? Å ena sidan återupplivar den en del av vår lärdomshistoria som hittills har försummats. När hebreiskan hörde till den allmänna bildningen kunde nästan var och en läsa dessa dikter. Det fanns inte något märkvärdigt i dem. Men när hebreiskan på 1800-talet snart blev totalt hebreiska för allmänheten kunde inte ens lärdomshistorikerna dechiffrera dem, och hela genren glömdes bort. Så hände det också med de motsvarande grekiska texterna. Såvitt jag vet har man inte i något land ägnat ett enda specialstudium åt de semitiska eller grekiska hyllningarna av denna typ. Även texterna på latin har tilldragit sig endast litet intresse. Å andra sidan innehåller dessa texter en stor mängd lingvistiska utvecklingsdrag, vilka man kan jämföra med det hebreiska språkets andra faser och typer, t.ex. med hebreiskan i Spanien, *haskala*- hebreiskan och den moderna hebreiskan, vilka alla baserar sig på en europeisk språkkänsla.

Och ännu ett argument: Vi brukar tänka oss att studiet i de semitiska språken och hebreiskan i synnerhet har trängt sig fram på alla de områden som är värda vetenskaplig

undersökning. Här har vi för hebraistiken utstakat en ny väg som kolleger i andra länder kan följa till sina föregångares, sina universitets och den allmänna lärdomshistoriens ära.

Summary

The study of Hebrew was part of general university education in the Lutheran countries from the 16th till the beginning of the 19th century. The Holy Tongue - alongside Latin and Greek - was employed by scholars for writing gratulations, condolences and festive poems in dissertations and commemorative publications issued in honour of their colleagues, patrons, friends and relatives. In addition to Hebrew some philologists displayed their knowledge of Aramaic, Syriac and Arabic in the same genres.

From booklets relating to Finland printed between 1584 and 1807 I have collected 68 examples of this kind of »Living« Hebrew (55 texts), Aramaic (six out of eleven texts are in Syriac) and Arabic (two texts); three Syriac poems are printed in Syriac characters, the others in Hebrew script. Of these a number of examples are presented in this paper. The description consists of translations into Swedish, bibliographical notes on the persons involved in the texts, philological notes on the biblical, Mishnaic and mediaeval features as well as errors in their Hebrew, and new words coined by the writers for want of Hebrew counterparts for contemporary terms (e.g. *rosh hay-yeshivah* 'professor', *mattan* 'dedication', *meshiv* 'respondent'). These trends in linguistic development can be compared with those of the *haskalah* period and the rise of modern Hebrew.

In the period of their compilation, the Hebrew dedications and poems were understood within the circle of academic readers. Since the 19th century, however, the texts written in Semitic languages became »all Greek«, even to literary historians. It is to be hoped that plans for publication of this kind of exotic literature will be implemented both in Finland and in other countries.